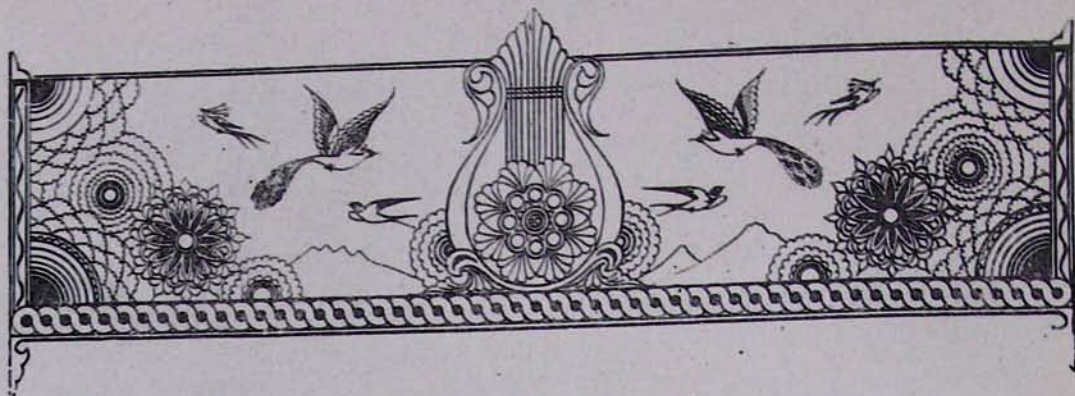

Հ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՍԱՅԱԹ-Ն ՈՎԱՅԻ ԿՅԱՆՔԸ

Հանձարներով հարուստ հայ հողը ծնեց Սայաթ-Նովային: Այն հողը, որ ծնեց Մեսրոպ Մաշտոցին, Խորենացուն, Նղիշին, Նարեկացուն, Քուչակին: Այն հողը, որ Սայաթ-Նովայից հետո ծնեց Արուստանին և Թումանյանին... Հարկ կա՝ թվարկելու ողջ հայ պանթեոնը: Մի ձեռքը տված միջնադարի իր գրչակից եղբայրներին, մյուս ձեռքը պարզած դեպի Արուստան և Թումանյան, Իսահակյան և Զարենց՝ մեծ գուսանը կամրջում է մեր միջնադարն ու մեր կուլտուրայի նոր ժամանակաշրջանը, մի տեսակ խորհրդանշում հայ բազմադարյան կուլտուրայի էպոխաների ներքին կապը: Սայաթ-Նովան միջնադարի վերջին և նոր դարաշրջանի առաջին բանաստեղծն է: Միջնադարն է խոսում նրա ստեղծագործություններում, երբ նա «հարանց վարքի» գովքն է անում, երբ նա հոգու համար հանդերձյալ կյանքի ուղին է հարթում: Նոր, վերածնության ժամանակաշրջանն է բանաստեղծն ազդարարում, երբ իր ստեղծագործության համար իբրև բարոյական-կուլտուրական խնդիր և նպատակ՝ վերցնում է հասարակ ժողովրդին, երբ նա իրեն խալխի նոքար է անվանում, խալխի լեզվով և նրա համար խոսում ու գրում, նրա ջինջ հոգու խոսքն ասում, նրա շահերն է դարձնում իր համար կյանքի երևույթների դիտակետ:

Սայաթ-Նովան իր երգերի մեջ է: Այդ երգերի մեջ են ամփոփված նաև նրա կյանքի արտաքին փաստերը: Մնացածը հուշ է, գրույց, լեզենդ: Իրապատումն էլ շատ է նման

լեզենդի: Լեզենդ, որ հյուսված է երգչի ու բախտություններից ու վշտերից, նրա ապրած տառապանքներից ու վայելքներից, երազանքներից ու հուսախաբություններից, լեզենդ, որի վերջը ցողված է երգչի արյունով:

Սայաթնովագետները նրա երգերից հանել են նրա ծննդյան թվականը 1710—12—17, նույնիսկ 1722: Հակասական, սակայն հաստատ ու որոշակի, թե ծնվել է մեծ երգիչը, պոեզիայի կախարհը՝ մի քանի տարի առաջ կամ հուս... Կամենում ենք իմանալ ովքե՞ր են նրա ծնողները, ո՞րտեղացի՞ դարձյալ պիտի դիմենք նրա երգերին:

Սայաթ-Նովու վաքանիցքն հաբց կու տան. Մեկը կօսե Հինդն է, մեկը՝ Համադան... Վաքանս Թիփլիսն է, կողմը՝ Վրաստան, Մեքս հավլաբարցի, հեքս հավլաբցի:

Բանաստեղծի հիշատակումներից իմանում ենք, որ նրա հոր անունը Կարապետ է, մորը՝ Սառա: Վրաստանի վերջին թագավորի որդի Թեյմուրազի հուշերը հիմք են տալիս ասելու, որ Հալեպից գաղթած և Հավլաբարից կին առած Կարապետը միառժամանակ հիմնվել է Սանահին գյուղում, եղել է արքայազն Գիորգի 13-րդի գլխին՝ կիսանկախ ճորտը: Այնուհետև միահյուսվում են հուշերն, ավանդություններն ու ենթադրությունները: Արդյոք ո՞րտեղ կրթություն ստացավ ապագա մեծ պոետը: Հավանական ենթադրությամբ՝ նույն Սանահինի վանքի դպրոցում, որը մեծ տրա-

դիցիա ունեցող դպրոցներից էր միջնադարյան Հայաստանում: Այդ դպրոցում, անշուշտ, նրա առջև իր գանձերը բացեց հայ հին դասական լեզուն, այդտեղ նա ծանոթացավ հայ մատենագրությանը, պոեզիայի այն ժամանակ տակավին նոր-նոր հայտնագործվող նմուշներին, լցվեց հպարտությամբ ու ակնածանքով դեպի հարազատ ժողովրդի պատմական անցյալը:

Պատանի Հարությունը փոխադրվում է Թիֆլիս, զբաղվում ջութակությամբ: Սակայն ավանդություն հյուսողները չեն կամենում, որ իրենց սիրած երգիչ-բանաստեղծը մի սովորական ջութակ կամ ջութակի սովորական աշակերտ եղած լինի, ուստի պատմում են, որ նա իր արհեստակիցների մեջ աչքի ընկավ առանձին շնորհքով, կատարելագործեց իր արհեստի գործիքները, հեշտացրեց աշխատանքը՝ գործվածքը դարձնելով նուրբ ու գեղեցիկ:

Երկա՞ր զբաղվեց արդյոք նա այդ արհեստով: Հազիվ թե: Երգի և երաժշտության սիրահար Թիֆլիսը, ուր շատ էին անվանի աշուղները, ուր մեջլիսներն ու աշուղական մրցույթները բաղաձայն առօրյայի անբաժան մասն էին կազմում, հազիվ թե Հարությունի մեջ երկար նիրհած թողներ նրա ստեղծագործական զարմանահրաշ տաղանդը: Մանավանդ որ հենց արհեստավորների շրջանում էին լինում աշուղները, այդ միջավայրում գտնում իրենց ունկնդիրներին ու երկեր-պագուներին, և շատ անգամ էլ այդ աշուղները, միաժամանակ, այլևայլ արհեստների տեղ մարդիկ էին: Գեղեցիկ ու պատկերավոր է առել բանաստեղծը՝ շատ վաղ հասակից իր արվեստին նվիրվելու մասին:

Յիս չիմացա վունց փաթաթվից աշրդութինն
իմ գլխին,
Ինձ դիվանա Մեջլում շինից, յիդ դրից իմ
կրակին,
Ինձն ամիս անցերիլ է, լուս դառնա իմ մոռ
նոքին,
Բալֆամ կաթի հիդ իմ ծրծի, էն շիրիս իմ
ման գալի:

Հավանաբար շատ ժամանակ պետք չեղավ, որպեսզի երգչի համբավը տարածվեր բաղաձայն և նրա սահմաններից հեռու: Նրան կանչում ու գերում են նոր, անծանոթ վայրեր, նոր, անծանոթ ունկնդիրներ: Արևելքում հուշակված աշուղների հետ չափվելու տենչն է արթնանում նրա մեջ: Արևելքի և Արևմուտքի խաչադիպումներում ընկած, տակավին անծանոթ հայրենիքում՝ Հայաստանում լինելու երազանքը դադար չի տալիս նրան... Եվ ավանդությունը նրան տանում է հայրենի երկիր

Հայաստան: Ինչը երազ էր թվում՝ դարձավ իրականություն, ինչը անհասանելի էր համարվում՝ տեսավ ու շոշափեց: Դրանից հետո անշուշտ, թուրքերեն իր մի տաղում նա գրեց պարծանքով. «Էջմիածնա Մայր Աթոռը և ազիզ ցեղը մերն է»: Դրանից հետո անշուշտ, նա իր մի բանաստեղծության մեջ օգտագործեց զարնանը վարարած Արազի պատկերը՝ բացահայտելու համար իր խոռվքոտ վիճակը. «Դժվիլ իմ Արազի նման...»:

Արդյոք գրերի հայր Մաշտոցի շիրիմը չէ՞ր որ մեծ երգչին հուշեց «Գիր սիրե, դալամ սիրե, դավթար սիրե» անմահ տողը: Եվ նույն սուրբ շիրիմը չէ՞ր դարձյալ, որ նրա հոգում խոսեց—«Գրիր ինչ լեզվով որ կամենում ես, ինչ լեզվով որ կարող ես՝ թուրքերեն, ֆարսերեն, վրացերեն, սակայն իմացիր, որ մայրենի լեզվով գրելիք քո երգերի մեջ է քո անմահությունը նախ և առաջ...»:

Ավանդությունը նրան տանում է ավելի հեռուները՝ Տաճկաստան, Պարսկաստան, Նադիր շահի զորքերի հետ, իբրև շահի երաժշտանոցի երաժիշտ և Հերակլ թագաժառանգին ուղեկցող ու բարեկամ, տանում մինչև Հնդկաստան... Անշուշտ պատահական չպիտի համարել նազանու գովքն անող բանաստեղծության հայտնի տողը—«Թամամ աշխար պառու էկա, շրդի Հաբաշ, նազանի...»: Անհնարին չէ, որ նա եղած լինի նաև Արևմուտքի որոշ երկրներում:

Տարիներ տևող շրջագայությունից Հարություն—Սալաթ-Նովան վերադարձավ արվեստով հասունացած ու ճոխացած, վերադարձավ հաղթանակների տարած... Տակավին մինչև Թիֆլիսից բացակայությունը նրան գիտեին վրացական արքունիքում, այժմ Հերակլ երկրորդ արքան ցանկացավ մեծ երգչին ընդմիջտ կապել արքունիքի հետ: Վաղեմի տրագիկա էր, երբ հայ գուսանները, գիտուններն ու արվեստի մարդիկ պատվավոր տեղ էին գտնում այդ արքունիքում: Սալաթ-Նովայից առաջ, վրաց արքունի երգիչն էր նշանավոր հայ աշուղ-բանաստեղծ և նկարիչ Նադաշ Հովնաթանը: Սալաթ-Նովայի օրոք արքունի նկարիչն էր Նադաշ Հովնաթանի թոռ՝ Հովնաթան Հովնաթանյանը:

Տասնութերորդ դարում Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչությունը մեծ թիվ էր կազմում: Հայ վաճառականները սերտ կապեր ունեին արքունիքի հետ, ուր, ի դեպ, վրացերենին զուգահեռ, գործածական էր նաև հայերենը:

Ինչ դերով էր հանգես գալիս Սալաթ-Նովան արքունիքում: Նա սովորական սազանդա՞ր էր արդյոք կամ աղեկկինադաներ կազմակերպող սովորաբար ուրախացնող-զվարճաբան, որը կոչված էր պարապությունից ձանձրացող արքունի վերնախավի ձանձրույ-

թը փարատել իր երգերով ու կատակներով: Ինչ խոսք, որ նա արքունիքում հաճախ էր մեջլիսների զարդը դառնում և իր զմայելի երգերով ու նվագով գերագույն հաճույք պատճառում ունեցիկներին: Սուր խոսքն ու կատակը ևս իրենց տեղն ունեին այդ մեջլիսներում, ինչպես նաև վարպետ աշուղների հետ հաղթական մրցությունները: Սակայն իրականում շատ ավելի մեծ էր Սայաթ-Նովայի կերպարը, քան տրադիցիայով այն պատրոդի համար, քան տրադիցիայով այն պատկերացվում է: Նա Հերակլի վրա ազդեցություն ունեցող դեմք էր, արքայի համակրելին: Հերակլը հաշվի էր առնում վերջինիս կարծիքները: Ավանդությունն ասում է, որ մեկ անգամ պարսից զենպանի հետ բանակցելիս արքան նեղ կացության մեջ է ընկնում և ստիպված՝ օգնության կանչում իմաստուն և մարտաբան բանաստեղծին: Վերջինս իր մտածված ու սրամիտ հարց և պատասխաններով ստիպում է թշնամական երկրի զենպանին վրացական արքունիքից հեռանալ պարտված ու ամոթահար:

Անհավանական չէ այն ենթադրությունը, թե Սայաթ-Նովան գործուն մասնակցություն է ունեցել Հերակլ Երկրորդի և հայազգի քաղաքական նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինի հայտնի բանակցություններին, ուր քննարկվում էր արևելյան երկու բռնակալ տերությունների՝ Իրանի և Թուրքիայի դեմ միացյալ հայ-վրացական պետություն և բանակ ստեղծելու հարցը — երկու եղբայրակից ժողովուրդների համար շահագրգիռ կենսական մի հարց:

Սայաթ-Նովան իր կողմից բարձր է գնահատել Հերակլ Երկրորդին և ջանացել անկեղծ նվիրվածությամբ ծառայել նրան: Նրան անվանել է իր հոգևոր հայրը: Պարծանքով գրել՝ «Սայաթ-Նովու քաֆալուրին Շահ-բագ — Երեկվե ին ասում»:

Եվ, սակայն, խաղաղ չընթացավ Սայաթ-Նովայի կյանքն արքունիքում: Ավելին. բանաստեղծի կյանքի այդ ժամանակահատվածը լարված գոտեմարտի մի պատկեր է ներկայացնում, գոտեմարտ, ուր հաղթանակ էր տանելու ոչ թե արդարն ու ազնիվը, լուսավորն ու բանականը, այլ կոպիտ ուժը, բռնությունը, կամայականությունը՝ որոնց աջակիցներն էին դավն ու խարդավանքը:

Իր շանթարձակ քնարով, տարիների ընթացքում, Սայաթ-Նովան վաստակեց թավադներից շատերի զայրույթն ու ատելությունը: Իրենից ներքողներ ակնկալող վերնախավի մարդկանց նա մատուցեց իր թունալի երգիծանքը: Մարդկային կերպարանքը կորցրած Ժամանակի իշխողների հետ աշխատա-

վորության ծոցից դուրս եկած բանաստեղծը այլ լեզվով չէր կարող խոսել:

Որքան կարող էր արքան երգչի նկատմամբ պահպանել մեկենասի և հովանավորի դերը՝ հաճախ իր վրա կրելով նրա հակառակորդների հարվածները: Վերջիվերջո թանակորդների արքան պիտի տեղի տար: Եվ այդ վաղների արքան պիտի տեղի տար: Եվ այդ բանը կատարվեց ավելի վաղ, քան կարելի էր սպասել: Վճռական դեր խաղաց բանաստեղծի ողբերգական սիրավեպը:

Ավանդությունն ասում է, և բանաստեղծի սքանչելի տաղերն էլ հաստատում են, որ արքունիքում նա ունեցել է նվիրական սիրո մի գաղտնիք, որ միայն վստահել է իր զմայելի երգերի դավթարին: Սիրո առարկան եղել է Թեյմուրազ արքայի դուստր և Հերակլ արքայի բույր չընաղ Աննան: Երգչի հակառակորդների խարդավանքները անհետևանք չեն կորցնել: Բացվել է նվիրական գաղտնիքը: Երգչուհին դեմ գլուխ են բարձրացրել նրա թշնամիները: Այլ պարագաներում արքայից սաստված, երգչին շարախոսող լեզուները այս դեպքում բացվել են, դարձել լկտի և համարձակ:

Մեկն ինձ կօսե՝ «գրեմ, մաշված շուր իս դուն»,

Մեկն էլ կօսե՝ «մե հոտած ջրհուր իս դուն»...

Գանդատվում է բանաստեղծը արքային: Եվ ապա՝

Մեջլիսումն էլ նուր խաղի արին, ծաղրեցին,
Յիս ուամիկ իմ, ինձի վուխը-վուխը
բաղեցին.

Ում առաջ էլ ստիս ցավը մաղեցի,
Վուխը ինձ ասին՝ «մե անպատիվ հուր իս դուն»:

Նույն բանաստեղծությունից իմանում ենք, որ երբ երգիչը փորձ է արել, ըստ սովորության, «սազը բորած» ինքն էլ «զարթրված» արքայի մոտ գնալ՝ կոպիտ խոսքերով իրեն հետ են տվել և նա վերադարձել է «վունց որ փուշը կոտրված»:

Բանաստեղծի գանդատների հանդեպ արքան արդեն անտարբեր էր դարձել: Երկրի ներքին և արտաքին կյանքի հարցերում պրոգրեսիվ հայացքների դավանող Հերակլ Երկրորդը, տոհմային արժանապատվության հարցում նախապաշարմունքների նույնախիս գերի էր, ինչպիսին որ նրա շրջապատն էր: Սայաթ-Նովայի սերը Աննայի հանդեպ նա անկարող եղավ այլ կերպ դիտել, քան խստագույն պատժի արժանի մի հանդուգն քայլ երգչի կողմից: Եվ արքան վրեժխնդիր եղավ, ստիպողաբար դարձնելով նրան կրոնավոր:

Արքունիքից վտարվելը ցավազին ապրումների պատճառ դարձավ երգչի համար: Եվ դա հասկանալի է: Տեղի էր ունենում երգչի կյանքի մեծ դրամայի ողբերգական հանգուցալուծումը: Անհույս սիրահարը ոչ միայն առհասարակ անջատվում էր իր սիրո առարկայից, այլև հարկադրաբար հազնելով կրոնավորի սև սքեմը, մի տեսակ կենդանի գերեզման էր իջնում: Մեջլիսների դարդը, մուսանների ընտրյալը, արվեստների սպասավորը, իր անձով կենդանի կյանքն ու աշխարհը ներկայացնող մեծ անհատը կողոպտվում, մերկանում էր այդ բոլորից, կալանքի և արգելքի տակ դրվում, որպեսզի այնուհետև լռեր նրա ազատասիրտ լեզուն, ընդմիջտ պապանձվեր մարդկանց անբավ ուրախություն պարգևող նրա քամանչան, որպեսզի այլևս չբացվեր նրա խաղերի դավթարը՝ սիրո և իմաստության հավերժող գիրքը: Մեծ էր երգչի կոբուստը: Խոցվից բանաստեղծը մինչև հոգու խորքը, դառնացավ, ծառս եղավ ըմբոստ ոգին և իր մեծ հոգու և մեծ բանականության խորքը գիտակցությամբ թելադրված այս խոսքերն ուղղեց արքային.

Ամեն մարդ չի՛ կանա խըմի՛ իմ ջուրն
ուրիշ ջրեն է,
Ամեն մարդ չի՛ կանա կարթա՛ իմ գիրքն
ուրիշ գրեն է:
Բունիաթըս ավագ շիմանաս՝ ֆառափ է,
ֆառուկըրեն է՝
Սեւալի պես, առանց ցամփիլ, դուն ջուռով
խառաք մի՛ անի:

* *
*

Խռովահույզ, փոթորկոտ կյանքը պարփակվեց Հաղբատի վանքի սառը խցում: Մեծ երգչի ապրած մեծ դրաման մտավ իր ողբերգական փուլը: Բունակալությունը կարող էր խալխին այնքան զոդ ու սափա շանց տվող երգչին հագցնել սև կապա և ուղարկել եկեղեցի ու վանք: Սակայն կարո՞ղ էր նրան դարձնել կրոնավոր՝ էությունը: Կարո՞ղ էր փշրել ու խորտակել հույզների այնքան զեղեցիկ, այնքան մարդկային աշխարհը, սիրառատ ու կենսասեր, մարդամոտ ու մարդասեր սիրտը դատարկել ու ամալացնել... Ո՛ր, «հեթանոս» երգիչը վանքի մութ կամարների տակ չդավաճանեց հին աստվածներին, չդարձավ հուժառա քրիստոսի: Վանքում նա հազար-հազար անգամ պիտի կրկներ տարիներ առաջ գրած տողերը.

Թե վուր հոֆուտ կամֆն իս անում,
մարմինտ բեղամաղ է ըլում՝
Վո՛ւր մե դարդին կու դիմանաս, դուն
ջրատար Սայաթ-Նովա:

Հազար-հազար անգամ պիտի մրմնջար՝
Ումբըս էրազի պես գրեաց,
ծառս շխեռած գիտենաֆ:

Հավաստի աղբյուրները վկայում են, որ չլեց երգչի քամանչան, չփակվեց երգերի գիրքը: Վանքում գրած տխուր տաղերում նա բողոքեց իրեն «սիվ ու սուր լիբաս» հաքցնողների դեմ, ողբաց, որ լայն ու ծով աշխարհի մեջ իր տունը «վանքի նիղ խուցը էլավ»:

Սայաթ-Նովայի կյանքի Հաղբատի տարիների մասին ևս ժողովրդական ավանդություններ հետաքրքրական վկայություններ է պահել: Հիշենք դրանցից մեկը: Արևելքում հռչակված մի աշուղ լսած լինելով Սայաթ-Նովայի համբավը՝ Թիֆլիս է գալիս նրա հետ մրցելու: Աշուղը Թիֆլիսում ամենուրեք նրան է որոնում, բայց չի գտնում: Բայց ահա պատահում է մի կրոնավորի: «Ուրտե՞ղ է այս քաղաքում աշուղ Սայաթ-Նովան» — հարցնում է սա հողեորականին: Վերջինս պարսիկ աշուղին պատասխանում է այսպիսի երկիմաստ խոսքով.

— Բիլմանամ, գյո՛ւմանամ, քանմանամ —
չգիտեմ, չեմ տեսել, չեմ ճանաչում: Սակայն շնշտադրությունը փոխելու դեպքում դա կարող է հասկացվել այսպես.

Ի՛նչ մանամ, գյո՛ւր մանամ, քա՛ն մանամ —
իմացի՛ր՝ ես եմ, տե՛ս՝ ես եմ, ճանաչի՛ր՝ ես եմ:

Եկվոր աշուղը չի հասկանում սրամիտ պատասխանի իմաստը: Հոգեորականին մնում էր ասել, որ Սայաթ-Նովան հենց ինքն է, և քանի որ դիմացինը չի հասկացել իր պատասխանի իմաստը, ուստի արդեն նա պարտված է: Օտարական աշուղը ամոթահար թողնում է Թիֆլիսը:

Ավանդություններում պատմվող դեպքերը հենց այդպե՛ս են եղել, ինչպես որ հասել են մեզ կամ իրո՞ք եղել են, դժվար է պնդել: Բայց որ պատմվող դեպքերի միջից մեր առջև բարձրանում է սիրելի երգչի ծանոթ, հարազատ կերպարը, կյանքի սիրով այրված ու վառված Սայաթ-Նովան՝ դա աներկբայելի է: Գեղեցիկ կյանքից է հյուսվում գեղեցիկ լեզունդը:

Ժողովրդական ավանդությունը, սակայն, աչդտեղ կանգ չի առնում: Նա հետևում է մեծ երգչին մինչև նրա կյանքի վախճանը: Սովորական չեղավ երգչի կյանքը: Սովորական չեղավ նաև նրա մահը: Այս միտքն է մեզ հուշում ժողովրդական զրույցը: Ավանդությունը Սայաթ-Նովայի մահը կապում է Աղա Մահ-Մադ-Խանի՝ դեպի Թիֆլիս կատարած արշավանքի հետ: Համաժողովրդական այդ աղետը տեղի ունեցավ 1795 թվականի սեպտեմբերին:

Այդ մեծ աղետի օրերին իր կյանքի ապահովությունը շատ հոգեց բանաստեղծին, այլ երկրի ու ժողովրդի վիճակը: Առնելով օրհասական դեպքերի լուրը, Սայաթ-Նովան անմիջապես թողնում է վանքը, շտապում թիֆլիս: Հոգ տանելով զավակներին Մոզդուկ փոխադրելու մասին՝ ինքը մնում է թիֆլիսում, ժողովրդի հետ կիսելու ճակատագրի հարվածները: Մնալով թիֆլիսում, պատմում է զրույցը, Սայաթ-Նովան գնում է Հերակլ արքայի մոտ և ասում. «Ես ծնվել եմ այստեղ, այստեղ էլ պետք է մեռնեմ թշնամու դեմ մղած պայքարում»: Նա հավաքում է իր շուրջը քաղաքի բոլոր սազ ու քամանչա նվագողներին և երգով ու նվագածությամբ առաջնորդում զորքին ու ժողովրդին դեպի կռիվ: Մի որոշ շրջան քաղաքի պաշտպանները հաջողություն են ունենում, սակայն հետո հաջողությունն անցնում է թշնամու բանակի կողմը: Նարեղալի բերդի մոտ, շատերի հետ զոհվում է նաև Սայաթ-Նովան:

Մեկ այլ պատում մի փոքր այլ կերպ է ներկայացնում Սայաթ-Նովայի նահատակությունը: Տեսնելով թշնամու կողմից նվաճված քաղաքի բնակչության անելանելի վիճակը, երգիչը որոշում է դեսպան գնալ շահի մոտ, համոզված, որ աշուղին արտոնված է մուտք գործել ամեն տեղ: Սակայն նախքան կգտներ շահին՝ նա սպանվում է պարսից հրոսակների կողմից:

Եվ, վերջապես, երրորդ, ամենատարածված պատումն ասում է. Սայաթ-Նովան մի ահագին բաղմոթյան հետ ապաստան է գտնում Մեծ բերդի եկեղեցում: Պարսիկները շրջապատում են եկեղեցին և միաժամի դուրս բերելով պաշարյալներին՝ ստիպում են դավանափոխ լինել, իսկ հրաժարվողներին տեղնուտեղը սպանում են: Հերթը հասնում է երգչին: Նրան ևս առաջարկում են հրաժարվել իր հավատից: Դրան Սայաթ-Նովան պատասխանում է.

Զրխմաճամ փխաղան,
Դոնմաճամ Խաղան...

(Զեմ դուրս գա եկեղեցուց,
Զեմ հրաժարվի Քրիստոսից):

Եվ նրան սրախողխող են անում: Թիֆլիսի ժերոնիսներից լսած այս ավանդությունը պատմելով, Գ. Ախվերդյանն այնուհետև ավելացնում է. «Մե քանի օրից, պարսից թիֆլիսեն դուրս գնալուց հետո, վեր են առնում նրա մարմինն ու թաղում Մեծ բերդի եկեղեցու հյուսիսային փոքր դռան առաջին»:

Ըստ էության, երեք պատումներն էլ նույն բանն են ասում: Մեծ երգիչն ապրեց և մեռավ ժողովրդի համար:

(Երևան, «Գրական թերթ», 1 ապրիլի 1963 թ.)

